

Богдан Скопненко

кандидат історичних наук
завідуючий сектору
відділу «Історія України у ХХ ст.»,
Національний музей історії України
(Київ, Україна)

Bohdan Skopnenko

Candidate of Historical Sciences (PhD),
Head of the Sector,
Department «History of Ukraine in the 20th Century»,
The National Museum of the History of Ukraine
(Kyiv, Ukraine)

impetus and catalyst for the process of creation of the national and state symbols. The need to create own system of symbols was an integral part of the process of formation of national and institutional identity. Archangel Michael was among the symbols hypothetically considered in the context of the search for state symbols for the future Ukrainian state. The author of the article has attempted to analyze the origin of this symbol, its history and its various versions based on the materials of the exhibition project «Born by the will, being asserted by arms!» at the National Museum of the History of Ukraine.

Keywords:

Ukrainian People's Republic, Archangel, coat of arms, badge, flag.

**ОБРАЗ АРХАНГЕЛА МИХАЇЛА У ВІЗУАЛЬНОМУ ВИМІРІ
УКРАЇНСЬКОЇ РЕВОЛЮЦІЇ 1917–1921 рр.
ЗА МАТЕРІАЛАМИ ВИСТАВКОВОГО ПРОЄКТУ
«НАРОДЖЕНА ВОЛЕЮ, СТВЕРДЖУВАНА ЗБРОЄЮ!» В НМІУ**

**THE IMAGE OF ARCHANGEL MICHAEL IN THE VISUAL DIMENSION
OF THE UKRAINIAN REVOLUTION 1917–1921 (BASED
ON THE MATERIALS OF THE EXHIBITION PROJECT
«BORN OF THE WILL, BEING ASSERTED BY ARMS!»
AT THE NATIONAL MUSEUM OF THE HISTORY OF UKRAINE)**

Анотація

Українська революція 1917–1921 рр. як логічний етап становлення української національної державності у ХХ ст. стала потужним поштовхом та своєрідним каталізатором процесу оформлення відповідної національно-державної символіки. Потреба у створенні власної системи символів – то обов'язкова складова процесу формування національної та інституційної ідентичності. Серед символів, який гіпотетично розглядався в контексті пошуку державної символіки для майбутньої Української держави, був архангел Михаїл. Автором дослідження здійснено спробу комплексно проаналізувати питання походження цього символу, історію побутування та різних варіації його зображення в експозиційному просторі виставкового проєкту «Народжена волею, стверджувана зброєю!» Національного музею історії України.

Ключові слова:

Українська Народна Республіка, архангел, герб, відзнака, прапор.

Abstract

The Ukrainian revolution of 1917–1921 was a logical stage in the formation of Ukrainian national statehood in the 20th century. It became a powerful

Стаття присвячена осмисленню образу архангела Михаїла в семіотичних проєкціях історико-культурного нарративу, репрезентованого у виставковому проєкті НМІУ «Народжена Волею, стверджувана Зброєю!». На основі комплексного аналізу артефактів, пов'язаних із знаково-геральдичними вимірами фалеристики та вексилології українських військових формувань періоду 1917–1921 років, узагальнено роль і місце образу архангела Михаїла як репрезентативного символу мілітарної звитяги на всіх етапах національної історії. Наголошено на тій соборницькій ролі, яку відігравав цей образ в добу Української революції і особливо – на початковому етапі Визвольних Змагань.

Тема образу архангела Михаїла у візуальних символах Української Революції хоч і привертає увагу широкого кола дослідників, проте, окремої праці, яка присвячена вказаній темі, на сьогоднішній день не існує. Наявні дослідження та наукові розвідки, які тією чи іншою мірою розкривають окреслену тему, стосуються переважно історії української геральдики, фалеристики або уніформології доби Української Революції 1917–1921 років.

На окрему увагу, на думку автора цієї наукової розвідки, заслуговує праця українського історика-геральдиста А. Гречила за редакцією Б. Завітія «Наш герб». Дослідження, що здійснене із залученням широкого кола джерел, через призму геральдики, сфрагістики, вексилології, фалеристики та інших спеціальних історичних дисциплін висвітлює походженню української державної символіки від давньоруського часу і до сьогодення. Окремий блок дослідження присвячено образу архангела Михаїла у національно-державних символах. Висловлюється припущення щодо імовірного візантійського походження цього символу, наводиться значна кількість прикладів його використання у давньоруській традиції, за литовсько-польської доби, періоду козацтва та боротьби за національну державність у ХХ ст.

Певною мірою корисним задля розуміння контекстів використання досліджуваного образу у добу Української Революції може бути праця, присвячена фалеристичним пам'яткам доби національно-визвольних змагань початку ХХ ст. авторства О. Рудніченка та Я. Тинченка «Награды и знаки национальных армий и правительств. Украина. Белоруссия. Литва: Учредительные документы. Изготовление. Практика награждения. Типы и разновидности». Не оминає увагою обраний об'єкт дослідження також український історик П. Гай-Нижник. Зокрема, у його статті «Утвердження тризубу в офіційній символіці Української Народної Республіки та Української Держави доби Центральної Ради і Гетьманату (1917–1918 рр.)» образ архангела Михаїла розглядається в рамках дискусій навколо утвердження офіційних державних символів.

Попри повсякчас зростаючу кількість досліджень, присвячених українській мілітарній історії доби Української революції, образ архистратига Михаїла в оперативному полі цієї проблематики і досі у належній повноті не висвітлено. Репрезентативний потенціал цього образу у контексті історії Легіону Січових Стрільців, Армії УНР, армії Української Держави та Української Галицької Армії докладно не представлений ні у студіях та монографіях, присвячених традиціям української геральдики, ні в розвідках про символіку та візуальну образність українських військових формацій 1917–1921 років. Важливо також відзначити, що у більшості таких наукових робіт музейні колекції використовуються лише спорадично, відіграючи роль не так концептуальну, як ілюстративну.

Експонати фондової колекції НМІУ і зокрема – ті музейні артефакти, які представлені на виставці «Народжена Волею, стверджувана зброєю!» дозволяють у світлі нових дослідницьких концепцій «прочитати» образ архангела Михаїла як символічне узагальнення військової звитяги та візуальне свідчення прагнення українців до соборності, яке виразно зреалізувалося в історії спільної боротьби за державність українців Сходу та Заходу.

Основними цілями статті є:

- висвітлення специфіки появи та з'ясування особливостей історичних трансформацій образу архистратига Михаїла в українській історії від киево-руського періоду до часу формування модерної української нації на початку ХХ ст.;

- акцентування ролі цього символу у процесі пошуку усталеної моделі символіки державних інституцій періоду Української революції;

- комплексне дослідження (на прикладі експонатів виставки «Народжена волею, стверджувана зброєю!») семіотичного, державницького та соборницького функціоналу образу архангела Михаїла в Українській революції 1917–1921 років.

Іконографічний образ архистратига Михаїла постає виразно присутнім у візуальному вимірі Української Революції. Разом із тим, варто зазначити, що він завжди лишався «другоплановим», оскільки хоч і розглядався як імовірно можливий, проте офіційним державним символом Української Народної Республіки затверджений так і не був. Тим не менше, саме образ архистратига є чи не домінуючим у фалеристичних пам'ятках періоду Української Революції, що збереглися до нашого часу. Принаймні, можна впевнено говорити про його високу популярність та масовість, зважаючи на найбільш розповсюджену «патріотику» тієї доби – відзнаку «Соборна Україна»¹. Але чому саме такий іконографічний образ був популярним у той час, та які підстави були для його використання як державного символу?

Культ архистратига Михаїла, одного з архангелів, якого у тексті Біблії названо поіменно, сягає корінням у давньоруську добу. На Русь, у свою чергу, архангел потрапив із Візантії, де мав репутацію захисника імперії, покровителя імператорів та воїнів. Схожі функції були покладені на нього після потрапляння на Русь у ході процесу християнізації. Тому цей образ, поки не у сенсі геральдичного символу, а радше патрона-покровителя використовується київськими князями на печатках, зокрема тими, що при хрещенні тримали його ім'я².

Уже за литовської доби зустрічаємо архистратига Михаїла у геральдичній традиції. З часу перетворення Київського князівства на воєводство (1471 р.) відомий і його герб – янгол із мечем. У різних варіаціях «янгол», як імовірний символ Київської землі, зображено у хроніці Констанського собору Ульріха Ріхенталя, гербовнику початку ХV ст. «Livro de Arautos», авторство якого достеменно невідоме, та гербовнику «Stemmata Polonica», що зберігається у бібліотеці Манчестерського університету³. В опублікованій у Кракові у 1584 р. праці Бартоша Прапоцького земельний герб вже не просто зображено, але й подано опис до зображення: у червоному полі янгол зі схрещеними та опущеними додолу мечем і піхвами у руках⁴.

З часу поширення на Київщину та інші українські землі юрисдикції московського царя, московити не відмовилися від зображення архистратига Михаїла, хоча сам образ патрона «київської землі» зазнав деяких трансформацій. У т. зв. «Царському титулярнику» (1672 р.) ар-

¹ Там же, С. 157–161.

² Жуков И. Вислые печати князя Олега (Михаила) Святославича // Нумізматика і фалеристика. — № 2 (квітень–червень). – 2011. – С. 22–23.

³ Гречило А. Наш герб. Українські символи від княжих часів до сьогодення: альбом / А. Гречило; Ред. Б. Завітій. – Київ: Родовід, 2018. – С. 136–138.

⁴ Bartosz Paprocki Nakładem Wydawnictwa Biblioteki Polskiej, 1858 p. – 977 s.

хистратига зображено з піднятим у правиці догори мечем та щитом у лівій руці⁵. Схоже зображення також вміщено в «Щоденнику подорожі до Московії» австрійського дипломата Йогана Корба, виданого у Відні у 1700 р.⁶

Зображення архангела часто використовували на козацьких знаменах у XVII–XVIII ст. Є версія про те, що саме цей сюжет було зображено на прапорі Богдана Хмельницького; принаймні, про це розповідають очевидці оборони Львова у 1655 р. Зображення архангела присутнє також на морському козацькому прапорі, що побутував в останні десятиліття існування Січі. Загалом цей образ був дуже популярним у символіці доби Гетьманщини, хоча вживався у більшості випадків не як геральдичний знак, а уособлення небесного патрона.

Після того як гетьманське управління було зліквідовано та влада перейшла до другої Малоросійської колегії, проект нового герба був представлений імператриці Катерині II генерал-губернатором Петром Рум'янцевим. Зокрема, як київський символ пропонувався янгол на синьому тлі, що у правиці тримає срібного меча, а у лівиці – щита.

З 1781 р. територію Гетьманщини було поділено на Київське, Чернігівське та Новгород-Сіверське намісництва. З цього часу земельний знак Київщини – архистратиг із мечем на синьому тлі мав вживатися і для намісництва, і для його головного міста – Києва, замість старого герба з зображенням «куші» чи самостріла⁷. У 1796 р. намісництва були скасовані і запроваджено новий адміністративно-територіальний поділ. Гербом київської губернії та міста Києва лишається архангел із піднятим у правиці полум'яним мечем. Таким він лишався до падіння імперії.

Використання образу архистратига Михаїла було пов'язано також, як це не дивно, з польським національним відродженням та Січневим повстанням 1863 р. Польський Центральний національний комітет зіштовхнувся з необхідністю розробки нової емблематики, яка б відповідала ідеї Речі Посполитої «трьох народів» – поляків, литовців та українців. Стефан Бобровський, який певний час очолював Тимчасовий національний уряд, запропонував у якості емблеми трипольовий щит, де крім польського Білого орла та литовської Погоні було зображено т. зв. «янгола Русі» – архистратига Михаїла з опущеним додолу щитом і мечем. У травні того ж 1863 р. трипольовий герб Польщі-

Литви-Русі почали використовувати на печатках Національного уряду, який здійснював керівництво повстанням. І хоч повстання було придушене російськими військами, герб із «янголом Русі» і надалі використовувався у польських патріотичних колах⁸.

На окрему увагу заслуговує малюнок «герба Русі», виконаний польським художником Тадеушом Дмоховським для видання «Kwartalnik Litewski», що виходило друком у Петербурзі. Такий варіант зображення архистратига Михаїла згодом буде запозичений українцями в період бурхливих геральдичних пошуків породжених Українською революцією. Зокрема, зображення архистратига буде практично скопійоване в українському виданні 1917 р. «Катехізм українця»⁹. П. Гай-Нижник відносить її до авторства українського публіциста, громадського діяча Никифора Яковича Григорієва¹⁰, який працював під псевдонімом Н. Григорієв-Наш. У той же час А. Гречило та Б. Завітій вважають її передрукованою брошурою Богдана Заклинського «Що треба знати кожному українцю?», яку було надруковано накладом Союзу Визволення України у Відні в 1916 р.¹¹

На окрему увагу заслуговує малюнок «герба Русі», виконаний польським художником Тадеушом Дмоховським для видання «Kwartalnik Litewski», що виходило друком у Петербурзі. Такий варіант зображення архистратига Михаїла згодом буде запозичений українцями в період бурхливих геральдичних пошуків, породжених Українською революцією. Зокрема, зображення архистратига буде практично скопійоване в українському виданні 1917 р. «Катехізм українця». П. Гай-Нижник відносить її до авторства українського публіциста, громадського діяча Никифора Яковича Григорієва, який працював під псевдонімом Н. Григорієв-Наш. У той же час А. Гречило та Б. Завітій вважають її передрукованою брошурою Богдана Заклинського «Що треба знати кожному українцю?», яку було надруковано накладом Союзу Визволення України у Відні в 1916 р.

Крім того, не варто виключати імовірності того, що до підготовки «катехізу» був причетний ідеолог та засновник Української народної партії Микола Міхновський. На сторінках брошури у якості державного герба було запропоновано герб Київського Воєводства – архистратиг Михаїл із опущеними вниз і перехрещеними мечем та піхвами: «Золотий

⁵ Титулярник: собрание портретов великих государей, печатей и гербов [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://andcvet.narod.ru/BGK/tit/asd1.html#34> від 29.01.2022.

⁶ Гречило А. Наш герб. Українські символи від княжих часів до сьогодення: альбом / А. Гречило; Ред. Б. Завітій. – Київ: Родовід, 2018. – 400 с.: іл. С. 136–138.

⁷ Гречило А. Українська міська геральдика / А. Б. Гречило; НАН України, Ін-т укр. археографії та джерелознав. ім. М. С. Грушевського. Львів, від-ня. – Київ: [б. в.] ; Львів: Українське геральдичне товариство, 1998. – 191 с.

⁸ Гречило А. Наш герб. Українські символи від княжих часів до сьогодення: альбом / А. Гречило; ред. Б. Завітій. – Київ: Родовід, 2018. – С.136–140.

⁹ Катехізм Українця. Політично-агітаційна секція ч. 14. – К., 1917

¹⁰ Гай-Нижник П. П. Утвердження тризубу в офіційній символіці Української Народної Республіки та Української Держави доби Центральної Ради і Гетьманату (1917–1918 рр.) // Гілея. – 2018. – Вип. 131 (№ 4). – С. 21–29.

¹¹ Заклинський Б. Що треба знати кожному українцеві? [Текст] / Б. Заклинський. – [Б. м.]: Богуславкнига, 1915. – Б. ц.

архангел Михайло з розгорнутими крилами на блакитному полі (герб Київського князівства); в лівій руці держить він огненного меча щохвилини готовий оборонити Україну; над ним підноситься корона – ознака незалежності державної, яку ми мали раніш, а тепер мусимо здобути»¹².

У контексті нашого дослідження це зображення викликає підвищений інтерес, бо саме його ми можемо побачити на представленому у рамках виставкового проєкту «Народжена волею, стверджувана зброєю!» в НМІУ прапорі Українського Запорізького полку. На лицьовому боці прапора зображено козака у картуші з блакитно-жовтими знаменами по боках, а на зворотному – вищезгаданий сюжет із архистратигом Михаїлом¹³. (Рис. 1) Предмет відображає той етап Української Революції, який можна, вдавшись до певного метафоричного спрощення, назвати «романтичним». Саме в цей час у складі колишньої імператорської армії відбувається створення національних військових частин, зокрема й українських.

Рис. 1.
Прапор Українського Запорізького полку. 1917 р.

Формування Запорозького полку стало можливим внаслідок домовленостей, досягнутих між Тимчасовим урядом у Петрограді та Центральною Радою в Києві. Про це навіть було повідомлення в тогочасній, щоправда, петроградській газеті «Известія» Петроградської ради робітничих і солдатських депутатів: «МОСКВА, 19 липня (1 серпня). Військовий міністр дозволив Московському військовому округу формування українських частин у Москві. Буде сформовано Український запорізький полк, командиром якого призначено штабс-капітан Захарчук»¹⁴.

У листопаді 1917 р. полк було передислоковано до Харкова, де він перейшов під юрисдикцію Центральної Ради. На момент початку агресії більшовицької Росії проти УНР перебував у м. Куп'янськ на Харківщині¹⁵. На цей час морально-психологічний стан особового складу полку був вкрай низьким, тому більшовики, а саме – 1-й Московський зведений загін без особливих труднощів роззброїли його, захопивши близько 3000 гвинтівок. Проте історія полкового стягу на цьому не завершилася. Командирові полку Святославу Захарчуку разом із групою інших військовослужбовців вдалося виїхати з Харкова до Полтави та зберегти прапор.

Уже в 1919 р. знамено використовував 4-й полк Січових стрільців. Знамено перебувало у складі бойових підрозділів УНР до 1921 р., згодом його було вивезено на еміграцію. У подальшому прапор було передано до Музею визвольної боротьби у Празі¹⁶. Після Другої світової війни прапор разом із іншими матеріалами Музею визвольної боротьби потрапив на територію СРСР, де з 50-х років ХХ ст. перебував у Центральному державному архіві УРСР. А з 1962 р. прапор Українського Запорозького полку було передано на зберігання до Київського історичного музею (тепер НМІУ).

Доба Української Революції 1917–1921 рр. була ознаменована періодом пошуку певної символіки, яка мала на меті підкреслити національну, історичну чи територіальну ідентичність і претендувати на роль офіційної у форматі державної інституційності. Особливо гостро обговорення питання про майбутній герб постало восени 1917 р. 16 вересня Михайло Грушевський опублікував статтю, присвячену цій проблемі. Позитивно оцінив дослідник «знак неясного значіння, щось вроді тризубця» з монет періоду Київської Русі, а також арбалет – герб Києва ХVІІ–ХVІІІ ст. Що ж до галицького лева та Архістрати́га Михаїла – то вони були відкинуті Михайлом Сергійовичем¹⁷.

Події, що сталися невдовзі – жовтневий переворот у Петрограді та проголошення 20 листопада Третім універсалом Української Народної Республіки – значно інтенсифікували процес пошуку державної символіки. Наприкінці 1917 – на початку 1918 р. з'являються нові публікації про справу герба, переважно як відгуки на другу статтю Грушевського¹⁸.

¹⁵ Ковальчук М. Битва двох революцій: Перша війна Української Народної Республіки з Радянської Росією. 1917–1918 рр. / НАН України. Інститут української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського. – Т. 1. – К.: Видавничий дім «Стилос», 2015. – С. 322–324.

¹⁶ Богдалов А. Прапори з колекції Музею визвольної боротьби України (м. Прага) в колекції НМІУ // Антон Богдалов. – Науковий вісник Національного музею історії України. Випуск 1. Частина перша (2016) / Scientific Herald of National Museum of Ukrainian History. Issue 1. Part 1 (2017). – С. 144–153.

¹⁷ Грушевський М. Про гербові знаки України // Народня воля. – 1917. – № 101 (16 (3) вересня). Передрук у: Український національно-визвольний рух: березень-листопад 1917 року. – С. 744–745.

¹⁸ Волох С. Рец. на: Різниченко В. Герби України (В справі українських національних емблемів) // Книгарь (Київ). – 1917. – Ч. 4 (грудень). – С. 198.

¹² Катехізм Українця. Політично-агітаційна секція ч. 14. – К., 1917.

¹³ НМІУ. – Т-6613.

¹⁴ Газета «Известія Петроградскаго совета рабочихъ и солдатскихъ депутатовъ» № 93 от 04.08.1917 р.

Тогочасне розповсюджене сприйняття зображення архангела Михаїла як прадавнього герба міста Києва є не вельми коректним. Адже з початку XVI до кінця XVIII ст. геральдичним символом міста був дещо інший мотив – лук зі стрілою чи стрілами, які натягують дві руки. Використання ж образу архангела Михаїла також мало місце: він був гербом Київського воєводства, тобто – територіальним, а не міським знаком. На цьому зокрема наголошує у своєму дослідженні А. Гречило, не погоджуючись із припущенням В. Румянцевої¹⁹ про одночасне побутування обох геральдичних сюжетів як символів міста.

Все ж зображення архангела Михаїла і справді мало відношення до міського герба, щоправда, якщо мова йде вже про кінець XVIII ст.: після ліквідації автономії Гетьманщини у 1781 р. та утворення Київського, Чернігівського та Новгород-Сіверського намісництв було здійснено і затвердження нової геральдичної символіки для повітових міст, хоча, зазвичай, затверджувалися давні символи, які вже побутували раніше²⁰. Новим гербом Києва став земельний знак із архангелом Михаїлом, що використовувався до цього часу Київською губернською канцелярією²¹.

Акцентуючи увагу на конкретному вимірі дослідження, а саме – на предметах, представлених у форматі виставкового проєкту «Народжена волею, стверджувана зброєю!», реалізованому на відзначення 100-річчя Української революції 1917–1921 рр., варто розглянути кокарди та відзнаки, приналежні до різних військових формацій доби Української революції. Частина з них заслуговує на окрему увагу, оскільки вельми яскраво ілюструє період пошуків усталеної моделі національно-державної символіки того періоду. Зокрема, мова йде про зображення архангела Михаїла у поєднанні з галицьким левом. Чи не найвідоміша та найбільш розповсюджена відзнака цього періоду з вищезгаданим сюжетом – «Відзнака Соборної України», яку детальніше буде розглянуто нижче.

Вперше поєднання вищезгаданих (Архистратиг і галицький лев) геральдичних символів було запропоновано в Галичині. Суспільно-політична ситуація на західноукраїнських теренах, що на початку XX ст. перебували у складі Австро-Угорської імперії, була цілком сприятливою для того, щоб постала дискусія про майбутній імовірний український герб. У львівській газеті «Діло» 12 вересня 1912 р. було опу-

бліковано статтю під назвою «В справі наших національних емблем». Автор під псевдонімом Негеральдик торкається питань майбутньої державної символіки і варіант герба пропонує поєднання галицького лева та київського архангела – популярний на той час у західноукраїнських землях символ єдності галицьких та наддніпрянських українців. Українські дослідники А. Гречило та Б. Звітій подають приклади такого поєднання символів у західноукраїнській традиції ще з початку XX ст. Так, рельєфи обох гербів було розміщено на фасаді будинку акційної спілки «Дністер», спорудженої у 1905 р. на вулиці Руській у Львові, виходили поштівки з галицьким і київським гербами. Присутні лев із архангелом і на прапорі товариства «Сокіл-Батько» (1911 р.)²².

Велике значення у процесі становлення української національно-державної символіки відіграло створення у складі австро-угорського війська легіону Українських Січових Стрільців. Саме в середовищі стрілецтва ідея створення єдиного загальноукраїнського символу набула більш чітких обрисів. Бойовою управою УСС було видано відзнаку «Не ридать, а здобувать», де на двох окремих щитках зображено архистратига і лева. Ідеї поєднання лева з архангелом були узагальнені у виданні «пресової кватири УСС» за авторства В. Дзіковського «Герб України». Автор зокрема зазначає: «Архангела приймаємо не лише тому, що він з давен вживав ся на Україні і закордонці його прийняли, але тому, що це старинний український емблем, бо був на Вкраїні ще перед прилучинем її до Литви. А галицького льва додаємо йому на щиті – наче охорону, – тому, що Галичина була заборолом і охороною українського життя і культури. Злукою обох гербів єднаємо і вирівнуємо в ідеї це, – що роз'єднала історія»²³.

Саме цей мотив ліг в основу найбільш розповсюдженої в добу національно-визвольних змагань відзнаки, про яку вже згадувалось у рамках цієї публікації – «Відзнаку Соборної України». За однією з версій, автором її проєкту був випускник Краківської академії мистецтв Юліан Буцманюк²⁴, за іншою – один із організаторів Союзу Визволення України Іван Боберський²⁵. На відзнаці зображений архангел із розпущеним волоссям і піднятим догори мечем, який тримає щит із зображенням лева. Випущено її було у варіантах 1917-го (Рис. 2) та 1918-го років. У форматі виставкового проєкту «Народжена волею, стверджувана зброєю!» репрезентовано варіант знаку 1917-го року на ланцюжку з колекції НМІУ²⁶.

¹⁹ Румянцева В. В. Эмблемы земель и гербы городов Левобережной Украины периода феодализма / Отв. ред. Ф. П. Шевченко. — К: Наукова думка, 1986. — С. 95–96. — 128 с.

²⁰ Українська міська геральдика / А. Б. Гречило; НАН України, Ін-т укр. археографії та джерелознав. ім. М. С. Грушевського. Львів. від-ня. — Київ: [б. в.]; Львів: Українське геральдичне товариство, 1998. — 191 с.

²¹ Грабова Н. Печатки адміністративно-судових установ Лівобережної України XVIII ст. «ЗНТШ» (Львів), 1991 р.

²² Гречило А. Наш герб. Українські символи від княжих часів до сьогодення: альбом / А. Гречило; Ред. Б. Звітій. — Київ: Родовід, 2018. — С.139–171.

²³ Дзіковський В. Герб України / В. Дзіковський. — Льв., 1917.

²⁴ Гречило А. Наш герб. Українські символи від княжих часів до сьогодення: альбом / А. Гречило; Ред. Б. Звітій. — Київ: Родовід, 2018. — С. 167.

Рис. 2.

Розвиток цього мотиву можна простежити на одній із представлених на виставці військових кокард із колекції НМІУ: тут постать Архангела Михаїла доповнена зображенням тризуба Володимира Великого, а також літерами «У» та «Р» (Українська республіка)²⁷. У виданні А. Гречила та Б. Завітія «Наш герб» вона атрибутована як кокарда Української Галицької армії, що була виготовлена у Відні в 1918 р. за проектом українського скульптора П. Терещука²⁸.

У рамках виставкового проєкту також було представлено три типи кокард, на яких зображення лева з архангелом відмінні від запропоно-

²⁵ Рудиченко А. И. Награды и знаки национальных армий и правительств. Украина. Белоруссия. Литва: Учредительные документы. Изготовление. Практика награждений. Типы и разновидности / А. И. Рудиченко, Я. Ю. Тимченко. – К.: Логос, 2011. – 432 с. : илл.

²⁶ НМІУ – МДМ – 1431/39.

²⁷ НМІУ – МДМ – 1431/42.

²⁸ Гречило А. Наш герб. Українські символи від княжих часів до сьогодення: альбом / А. Гречило; Ред. Б. Завітій. – Київ: Родовід, 2018. – С. 227.

ваних Ю. Буцманюком²⁹. Архистратиг тут із майже вертикально піднятим у правиці полум'яним мечем, щит із галицьким левом розміщено не попереду, а вкладено архангелу в ліву руку. (Рис. 3) Увінчує художню композицію розміщений над головою у Архистратига Михаїла тризуб. Український історик і геральдист М. Чмир пов'язує цей тип кокард зі сформованим у Києві наприкінці 1917 р. із числа колишніх полонених галицьких українців куренем Січових Стрільців³⁰.

Рис. 3.

Образ архангела Михаїла є також домінуючим у художній композиції відзнак 1-ї козацько-стрілецької «Сірожупанної» дивізії, що представлені у рамках виставкового проєкту. Дивізія належала до числа військових з'єднань, що були за згодою австрійського уряду сформовані з українців-військовополонених після підписання між урядами Української Народної Республіки та країн Четверного блоку союзного договору в лютому 1918 року. До складу дивізії увійшло чотири піших, один артилерійський полки та інженерна сотня. Остаточо сформовано дивізію було лише влітку 1918 р., після чого вона увійшла до складу

²⁹ НМІУ – МДМ – 1431/22.

³⁰ Чмир М. Що на кашкеті твоєму? // Народна армія. – 2007. [Електронний ресурс]. Режим доступу: http://vijsko.milua.org/Chmyr_kokarda.htm від 24.01.2022.

військ Української Держави гетьмана П. Скоропадського та направлена на Чернігівщину для захисту державного кордону³¹.

Після повалення режиму П. Скоропадського «Сірожупанна» дивізія у складі Дієвої армії УНР веде бойові дії проти більшовиків на Чернігівщині, Поліссі та Волині. В подальшому вона брала активну участь у визвольній боротьбі й завершила свій бойовий шлях у таборах інтернованих на території Польщі. Історію з'єднання висвітлюють численні статті мемуарного характеру. З-поміж них на особливу увагу заслуговують публікації М. Бутовича, який тривалий час обіймав посаду старшого значкового (тобто ад'ютанта) штабу дивізії³².

Над розробкою уніформи, кокард та відзнак для «Сірожупанної» дивізії працював український художник, який опинився у числі військовополонених – прапорщик Юрій Балицький. Для зображення на кокардах було запропоновано щитки з зображенням Архангела Михаїла на червоному тлі. Архангел Михаїл тримає у правиці піднятого догори меча, а попереду тримає щит, де на синьому тлі зображено «галицького лева», що спинається на скелю. Існували відзнаки двох типів: із написом «Січ»³³, який використовувався і як кокарда, і як нагрудний знак, та із зображенням тризуба, що використовувався переважно як нагрудний знак. Розмір не залежав від типу знаку: 27.5 x 40 мм. Різниця простежується лише у товщині знаку та способі кріплення накладки з Архангелом. Крім того відзнаки побутували у вигляді стандартного знаку, виготовленого у меншому розмірі: у мініатюрі 14 x 20.5 мм.

Оскільки щитки за рівнем свого художнього виконання були досить якісними та естетичними, їх продовжували використовувати як нагрудні знаки і в Армії УНР, і в Українській Галицькій Армії навіть після того, коли були офіційно запроваджені кокарди нового типу – з тризубом³⁴. Знак стандартного розміру «1-го типу» з написом «Січ 1917», а також мініатюра знаку «2-го типу» з тризубом зберігаються у колекції НМІУ.

Увагу відвідувачів привертає до себе представлений у рамках виставкового проекту знак ордена св. Архангела Михаїла з колекційного зібрання О. Мельника. **(Рис. 4)** Належить цей знак до т. зв. нелегітимних нагород УНР у еміграції, оскільки до його створення були причетні не офіційні державні інституції УНР, а окремі кола української політичної еміграції (Н. Гор-

Рис. 4.

батьок, Б. Сухоручко-Хословський). Орден було засновано в листопаді 1941 р. задля вшанування учасників Другого Зимового походу та вояків армії УНР, загиблих неподалік містечка Базар на Волині.

З числа інтернованих бійців армії УНР, які перебували в польських таборах, були сформовані загони добровольців, названі Українською повстанською армією. У листопаді 1921 р. ці загони розгорнули наступ на територію України, який одержав назву Другого Зимового походу, або Листопадового рейду. Похід готувався в розрахунок на масове антирадянське повстання українського селянства.

Однак, ці надії не виправдалися. Незважаючи на несприйняття більшовизму, селянство після 7 років безперервної війни не було здатне на масову боротьбу.

Біля містечка Базар на Житомирщині учасники рейду були оточені й розбиті. Тільки невеликій частині на чолі з генерал-хорунжим Ю. Тютюнником вдалося вирватися з оточення, більшість вояків потрапила в полон. 359 українських бійців у присутності зігнаних із навколишніх сіл селян були розстріляні 23 листопада 1921 р.

Як не дивно, історія цієї нагороди тісно пов'язана з радянськими карально-репресивними органами. Зокрема, до її запровадження був причетний колишній повстанський отаман, а з осені 1921 р. співробітник ЧК Никифор Горбанюк, який сам йменував себе прізвиськом «Вогонь». Після Другої Світової війни Н. Горбанюк з'являється у Мюнхені, де розгортає активну громадську діяльність. Він надсилає тодішньому президенту УНР в екзилі С. Витвицькому два листи, в яких повідомляє про заснування у 1941 р. у Празі ордену Святого Архангела Михаїла

³¹ Рудиченко А. И. Награды и знаки национальных армий и правительств. Украина. Белоруссия. Литва: Учредительные документы. Изготовление. Практика награждений. Типы и разновидности / А. И. Рудиченко, Я. Ю. Тимченко. – К. : Логос, 2011. – С. 151.

³² Там само.

³³ НМІУ – МДМ – 1431/3.

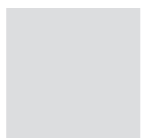
³⁴ Рудиченко А. И. Награды и знаки национальных армий и правительств. Украина. Белоруссия. Литва: Учредительные документы. Изготовление. Практика награждений. Типы и разновидности / А. И. Рудиченко, Я. Ю. Тимченко. – К. : Логос, 2011. – С. 151.

на честь учасників Другого Зимового походу³⁵. Себе Н. Горбатюк у листі називає не інакше, як «Головою Орденської ради». Проте невдовзі «отаман» зникає не менш загадково, ніж з'являється.

У вітчизняних архівах збереглося запрошення ради ордену Святого Архангела Михаїла на вечерю для вшанування пам'яті героїв, страчених у Базарі, яка мала відбутися 20 листопада 1942 р. в Празі, у «Грюндкав'ярні Драгньовській». Підписане запрошення підполковником Юрієм Климачем – учасником Першого та Другого Зимових походів, який був головою ради. Доля його після 1945 р. – невідома³⁶.

Знак ордену виготовлено в Празі у період з 1941 по 1945 рр. майстернею «КК» («Karnet&Kyseli»). Статутна документація ордену не збереглася. Кількість нагороджених достеменно невідома³⁷.

Природньо, що у пошуку національно-державних символів, зазвичай звертаються до історичної традиції, регіонально-культурних особливостей та навіть до національних міфів, що супроводжують у пошуках ідентичності будь-який народ чи націю. І українці у цьому випадку не становили винятку, адже конструкція державних інституцій та суспільна консолідація неможлива без символів, які маркують ідентичність тієї чи іншої соціальної групи. Державний герб, прапор, гімн є тим, без чого неможливо уявити державність. Саме тому Українська Революція актуалізувала пошук відповідної символіки, яка б дозволила сконсолідувати суспільство та, водночас, продемонструвати тяглість державницької традиції. Одним із найпоширеніших геральдичних сюжетів доби національно-визвольних змагань був образ Архистратига Михаїла, використання якого набуло нової актуальності у рамках процесу відбудови збройних сил незалежної України. Цей образ мав досить вагомий шанс на здобуття чільного місця у системі національно-державних символів Української Народної Республіки і не втрачає своєї символічної ваги та популярності у сучасних прикладах української вексилології та нумізматики.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

Бутович М. Зі споминів Сірожупанника // *За державність*. – 1938. – Зб. 9. – С. 9–17.
Бутович М. Формування Сірої Дивізії у Володимирі-Волинському // *За державність*. – 1966. – Зб. 11. – С. 18–42.

Богдалов А. Прапори з колекції Музею визвольної боротьби України (м. Прага) в колекції НМІУ// Антон Богдалов. – *Науковий вісник Національного музею історії України. Випуск 1. Частина перша (2016) / Scientific Herald of National Museum of Ukrainian History. Issue 1. Part 1 (2017)*. – С. 144–153.

Волох С. Рец. на: Різниченко В. Герб України (В справі українських національних емблемів) // *Книгарь (Київ)*. – 1917. – Ч. 4 (грудень). – С. 198.

Глечило А. Утвердження українських національно-державних символів у 1917–1920 рр. // Андрій Глечило. – *Військово-історичний альманах. Річник XIV, 2006 р.*

Гречило А. Наш герб. Українські символи від княжих часів до сьогодення: альбом / А. Гречило; Ред. Б. Завітій. – Київ: Родовід, 2018. – 400 с.: іл.

Гай-Нижник П. П. Утвердження тризубу в офіційній символіці Української Народної Республіки та Української Держави доби Центральної Ради і Гетьманату (1917–1918 рр.) // *Гілея*. – 2018. – Вип. 131 (№ 4). – С. 21–29.

Грушевський М. Про гербові знаки України // *Народня воля*. – 1917. – № 101 (16 (3) вересня). Передрук у: *Український національно-визвольний рух: березень-листопад 1917 року*. – С. 744–745.

Дубрівний П. Сіра Дивізія і література до неї // *Вісті комбатанта*. – 1967. – Ч. 1. – С. 18–23.

Жуков І. Вислые печати князя Олега (Михаила) Свято – славича // *Нумізматика і фалеристика*. – № 2 (квітень–червень) 2011. – С. 22–23.

Заклинський Б. Що треба знати кожному українцеві? [Текст] / Б. Заклинський. – [Б. м.]: Богулавкнига, 1915. – Б. ц.

Катехізм Українця. Політично-агітаційна секція ч. 14. – К. 1917. – С. 21–22.

Ковальчук М. Битва двох революцій: Перша війна Української Народної Республіки з Радянської Росією. 1917–1918 рр. / НАН України. Інститут української археології та джерелознавства ім. М. С. Грушевського. – Т. 1. – К.: Видавничий дім «Стилос», 2015. – 608 с. С. 322–324.

Румянцева В. В. Эмблемы земель и гербы городов Левобережной Украины периода феодализма / Отв. ред. Ф. П. Шевченко. – К.: Наукова думка, 1986. – С. 95–96. – 128 с.

Рудиченко А. И. Награды и знаки национальных армий и правительств. Украина.

³⁵ Лист Н. Горбанюка на ім'я президента УНР в екзилі С. Витвицького від 13 березня 1958 р. та 13 квітня 1958 р. – ЦДАВО України, Ф-5235, Оп. 1, Спр. 1927, Арк. 45–45 зв.

³⁶ Рудиченко А. И. Награды и знаки национальных армий и правительств. Украина. Белоруссия. Литва: Учредительные документы. Изготовление. Практика награждений. Типы и разновидности / А. И. Рудиченко, Я. Ю. Тимченко. – К.: Логос, 2011. – С. 88–94.

³⁷ Там само. С. 95.

Белоруссия. Литва : Учредительные документы. Изготовление. Практика награждений. Типы и разновидности / А. И. Рудиченко, Я. Ю. Тимченко. – К. : Логос, 2011. – 432 с. : илл.

Сухобокова О. Культурно-просвітницька та педагогічна діяльність Н. Я. Григорієва / Сухобокова Ольга // Український історичний збірник. – 2006. – 9. – С. 157–172. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://resource.history.org.ua/cgi-bin/eiu/history.exe? Від 30.01.2022>.

Титулярник: собрание портретов великих государей, печатей и гербов [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://andcvet.narod.ru/BGK/tit/asd1.html#34 від 29.01.2022>.

Формування українських частин у Москві // Газета «Извѣстія Петроградскаго совѣта рабочихъ и солдатскихъ депутатовъ» № 93 от 04.08.1917 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://sharkino.ru/375-1/5886-3856 від 24.01.2022>.

Чмир М. Сірожупанна дивізія: до питання про знаки розрізнення//Микола Чмир [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://vijsko.milua.org/Chmyr_sirozhupannyku.htm від 18.01.2021.

Чмир М. Що на кашкеті твоєму? // Народна армія. – 2007. [ел. ресурс] режим доступу: http://vijsko.milua.org/Chmyr_kokarda.htm від 24.01.2022.

Світлана Сорокіна

завідувач сектора
«Археологія доби каменю-бронзи»
науково-дослідного відділу збереження фондів,
Національний музей історії України
(Київ, Україна)

Оксана Завальна

старший науковий співробітник
сектора «Документально-речових фондів»
науково-дослідного відділу збереження фондів,
Національний музей історії України
(Київ, Україна)

Svitlana Sorokina

Head of the department
department «Archaeology of Paleolithic-Bronze Age»
The National Museum of the History of Ukraine
(Kyiv, Ukraine)

Oksana Zavalna

Senior researcher
department «Documentary and Artifacts Collections»
The National Museum of the History of Ukraine
(Kyiv, Ukraine)

**ОРГАНІЗАЦІЯ РОБОТИ ТА УМОВИ ПРАЦІ
СПІВРОБІТНИКІВ ДЕРЖАВНОГО РЕСПУБЛІКАНСЬКОГО
ІСТОРИЧНОГО МУЗЕЮ У 1943–1950 РР.**

**ORGANIZATION OF WORK AND WORKING CONDITIONS
IN THE STATE REPUBLICAN
HISTORICAL MUSEUM (1943–1950)**

Анотація

У 1943–1950 рр. Державний республіканський історичний музей потрапив у скрутне становище. Він майже повністю втратив колекції, опинився без власного приміщення і штату співробітників. Впродовж наступних п'яти років музей був відбудований із руїн, відновив експозиції і відкрив двері для відвідувачів. Робота музейників, які досягли значного результату в надто важких умовах, заслуговує на окрему увагу.

Ключові слова:

Державний республіканський історичний музей, Національний музей історії України